

УДК 343. 819 (045)

Л. А. Жук,
доктор економічних наук, професор
І. Л. Жук,
кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
О. М. Неживець,
кандидат юридичних наук, доцент

ГОСПОДАРСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ В ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ

У статті розглядається організація та особливості праці засуджених в установах виконання покарань, даються практичні рекомендації щодо вдосконалення використання робочої сили засуджених, а також необхідність розробки нормативно-правових норм з організації та використання праці засуджених.

Ключові слова: пенітенціарна установа, працевлаштування, організація праці, зайнятість.

У сучасних умовах ринкових перетворень установи виконання покарань працюють у складних умовах, іде вплив робочої сили та її перерозподіл за сферами діяльності та галузями народного господарства. Усе це потребує нових підходів до пенітенціарної політики з ефективного використання робочої сили засуджених на підприємствах установ виконання покарань, де немає належної організації праці та повної зайнятості засуджених. У зв'язку з цим організація праці засуджених та її використання на підприємствах у місцях позбавлення волі не відповідають вимогам часу, а адміністрація не може забезпечити засуджених роботою.

Відомо, що основою існування будь-якого суспільства є праця, без якої неможливе виробництво матеріальних і культурних благ. Праця найбільший суспільний фактор всебічного розвитку людини, який формує людину, розвиває її здібності, виховує волю та рис характеру. Трудова діяльність лежить в основі становлення моральних норм, формування духовних якостей людей. Праця повинна бути не лише обов'язком, а й найпершою потребою і звичкою людини. У Конституції України (Ст. 43) закріплено, що кожний громадянин має право на працю [1, с.184]. Воно падає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується. Використання примусової праці забороняється законом. Не вважається примусовою працею робота або служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду. Ст. 6 Кримінально-викон-

навчого кодексу визначає, що «основними засобами виправлення і ресоціалізації засуджених є встановлений порядок виконання відбування покарання (режим), суспільно корисна праця, соціально-виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання, громадський вплив» [2, с. 4–5].

Згідно зі ст. 324 Кримінально-процесуального кодексу суд, виносячи вирок, має вирішити не тільки те, яке покарання призначається підсудному, а й у якому виді установи виконання покарань або в'язниці він повинен відбувати покарання [3, с. 128]. Тобто, позбавлення волі не може відбуватися як абстракція, для цього є певні пенітенціарні установи в місця позбавлення волі зі своїм режимом. Особа, потрапляючи до таких місць, повинна дотримуватися цього режиму. Так, у ст. 49 ч. 1 Виправно-трудового кодексу України цей обов'язок виражений лапідарно: кожний засуджений повинен працювати [4].

В установах виконання покарань обов'язок засудженого до позбавлення волі працювати вишикає не з трудового договору, залучення до праці не має договірного характеру, а суб'єкти цих відносин адміністрація УВП та сам засуджений не можуть позбавитись обов'язку організувати та виконувати роботу.

Кожну трудову діяльність незалежно від того, в якій формі і за яких соціально-економічних умовах вона здійснюється, необхідно розглядати виходячи з того, що праця – це, передусім, процес, у якому людина своєю особистою діяль-

ністю впливає на зовнішній світ, змінює свою особисту природу. Лише в процесі праці у неї виробляються такі риси особистості, як колективізм, дисциплінованість, працелюбство, почуття товариської взаємодопомоги і відштовидальності.

Виходячи з цих загальних положень про роль праці в розвитку суспільства і формуванні людської свідомості, кримінально-правова політика в радянський період базувалася на тому, що праця є одним із основних засобів виправлення і перевиховання засуджених.

В сучасних умовах демократизації суспільства основний зміст праці засуджених полягає у зміні їх духовного і соціального вигляду, викорінення у них кримінальних поглядів і звичок, формування таких якостей, як працелюбство, добросовісне ставлення до праці, дисциплінованість, потреба вести чесний спосіб життя, повага до держави та особистої власності громадян.

Праця засуджених відрізняється від праці пересічних громадян тим, що головною її метою є виправлення і перевиховання. Праця засуджених має низку особливостей.

По-перше, їх праця протікає в умовах позбавлення волі і здійснюється не за власним бажанням, а за волею адміністрації. Засуджені не мають права вибору професії, не можуть вільно переходити з одного місця роботи на інше. Не має також прийому і звільнення з роботи.

По-друге, засуджені не мають трудових книжок, їх робота у виправних закладах не зараховується в загальний трудовий стаж, вони не мають права на трудову відпустку, мають один вихідний день на тиждень, на них поширюється дисциплінарна відповідальність, передбачена правилами внутрішнього розпорядку установи виконання покарань. На особисті рахунки засуджених нараховується 50 % від зароблених ними коштів, решта використовується на утримання виправних закладів. Робота з працевлаштування їх житлових умов не оплачується. Засудженим не надається допомога по тимчасовій непрацездатності, вони не мають права користуватися предметами розкоші, їм заборонено мати при собі гроші, цінні речі, вони носять форму встановленого зразка. Поряд з цим у засуджених є також низка обмежень режимного характеру: вони проживають у загальних приміщеннях, не мають права вільного переміщення, зобов'язані виконувати вимоги щодо розпорядку дня. Якщо до звичайних громадян застосовуються такі заходи дисциплінарного стягнення, як зауваження, догана, позбавлення премії, переведення на менш оплачувану роботу, то до засуджених, які порушують установлений режим і ухиляються від роботи, можуть застосовуватися і такі міри дисциплінарного

стягнення, як позбавлення права на отримання посилки та передачі, заборона на певний строк кушівлі продуктів харчування, позбавлення побачення, поміщення у штрафний ізолятор чи карцер на строк до 15 діб, переведення в приміщення камерного типу і на пошкожені порми харчування. Перелічені заборони й особливості в умовах праці засуджених дозволяють стверджувати, що їх праця якоюсь мірою носить і елементи карашого характеру. Однак при застосуванні заходів карашого характеру потрібен диференційований підхід до різних груп засуджених, які стали на шлях виправлення, з одного боку, і тих, які навмисно порушують режим та ухиляються від суспільно корисної праці.

На наш погляд, до деякої категорії засуджених, які виконують норми виробітку, сумлінно ставляться до праці і не порушують режим утримання, можна надавати додаткові трудові відпустки, об'єднуючи їх з тривалими побаченнями з родичами. У законодавчому порядку належить передбачити, що особам, які відбувають покарання та добросовісно ставляться до праці і не мають порушень режиму протягом року, адміністрація має право надавати трудову відпустку від 8 до 15 календарних днів без права виїзду за межі місць позбавлення волі. Дослідження показують, що при великих строках позбавлення волі, коли засудженим щорічно за умови їх добросовісної праці не надаються відпустки, у них з'являється байдужість до праці, знижується продуктивність, спостерігається невиконання норм виробітку, є випадки відмови від роботи, тобто складається негативне ставлення до праці. Однак законодавці до цього часу не враховується соціально-психологічний фактор, хоча давно вже назріло питання його подальшої розробки. Підраховано, що засудженим, які мають право на побачення з родичами та іншими особами залежно від режиму загальна тривалість побачення коливається від 9 до 12 днів на рік. Але ті дні і години, що були падаті адміністрацією для побачення з родичами, засуджені повинні відпрацювати в інші дні, тобто практично у вихідні, або після роботи.

Тому доцільно в новому Кримінально-виконавчому кодексі передбачити такі положення: «Засуджені, яким були падаті побачення з рідними, від відпрацювання цих днів в інший час звільняються. Кількість днів тривалих побачень повинно зараховуватись до загальної трудової відпустки засуджених».

Одним із заходів впливу на ефективність праці засуджених може бути також запровадження диференційованого харчування. Особи, які ухиляються від суспільно-корисної праці, навмисне не виконують норми виробітку, по-

рушники режиму повинні забезпечуватися харчуванням за меншими нормами, а особи, які добросовісно ставляться до праці, виконують і перевищують норми виробітку та вимоги режиму за збільшеними нормами. На сьогодні всі засуджені, не залежно від ступеня пашруженості їх праці і виконання норми виробітку, мають однакове харчування, що не стимулює їх трудову діяльність.

При вивченні трудової зайнятості засуджених заслуговують на увагу питання організації праці, які систематично мають низькі заробітки і не виконують норм виробітку. До них відносяться алкоголіки, інваліди і особи з психічними аномаліями.

Дослідження показали, що в алкоголіків, наркоманів та осіб, які страждають олігофренією, психопатією, продуктивність праці нижча у 2–2,5 рази, ніж у здорових осіб. За даними медичних працівників, у алкоголіків і наркоманів спостерігається нервозність, слабка кмітливність, нервово-психологічні порушення, притупляється пам'ять, погіршується координація рухів, знижується фізична сила. Під впливом хвороби у них знижується працездатність, їх не можна використовувати на складних роботах. Тому для цієї категорії осіб потрібно обирати вид праці з пониженими нормами виробітку.

У виправно-трудовах установах відбуваються покарання також обмежено здатні до праці інваліди I, II, III груп, хворі на туберкульоз тощо. Практика показує, що організація праці цієї категорії засуджених потребує подальшого нормативного регулювання, оскільки адміністрація установ зазнає труднощів у забезпеченні їх роботою, а тому відображає їх у звітності як непрацюючих через відсутність фронту робіт. У засуджених, які обмежено здатні до праці, виконання норм виробітку теж у 2–2,5 рази нижче, ніж в інших засуджених.

У зв'язку з зростаючим кількістю осіб з обмеженою працездатністю виникають значні труднощі у виборі виду робіт та організації виробництва для них. Тому потрібно вжити екстрених заходів щодо розробки принципів організації їх трудового використання при умовах обов'язкового медичного обстеження засуджених. Очевидно, що варто здійснювати спеціалізовані ділянки з робочими місцями, які б відповідали рівню їх працездатності. У статистичній звітності працевикористання цієї категорії засуджених потрібно відображати окремими показниками.

На трудову зайнятість засуджених істотно впливають і соціально-психологічні фактори, в тому числі й фактор позбавлення волі. Становище ізоляції спричиняє у людей психічні пору-

шення, здебільшого в емоційній сфері (хвилювання, страх, сум, апатія, астенія), що проявляється у вигляді підвищеної роздратованості, зниження працездатності. Усі ці негативні порушення психіки є немишучим супутником психічної ізоляції. Концентрованим вираженням психічного стану є фрустрація. Воно діє на засуджених по-різному і викликає або гостру активність (агресію, капризність, афективні комплекси), або пасивність і бездіяльність. При цьому стан фрустрації може тривати значний час і охоплювати не лише весь період покарання, але й період адаптації до нового середовища після його відбування. За даними обстеження навіть рецидивісти, які мають три-чотири судимості і більше, на час прибуття в місце позбавлення волі перебувають у такому стані: пригніченість – 64,9 %, песимізм – 6,2 %, приреченість – 2,8 %, озлобленість – 7,1 %. Тобто, понад 80 % із них відчувають негативний стан.

Фактор позбавлення волі також суттєво впливає на продуктивність праці і трудову активність засуджених у різних напрямках – фізіологічному, соціально-економічному, психологічному тощо.

У фізіологічному розумінні дія фактора позбавлення волі на засуджених полягає здебільшого у порушенні нормальних статевих функцій організму, що суттєво впливає на працездатність засуджених. Так, 24 % опитаних вважають, що неможливість мати нормальні статові стосунки – найтяжчий елемент фактора позбавлення волі. За наслідками опитування, сексуальна проблема в місцях позбавлення волі лишається надто гострою і потребує подальшого дослідження.

Соціально-психологічний аспект позбавлення волі полягає у відриві засудженого від сім'ї, колективу, рідних, знайомих, друзів і близьких. На думку засуджених, це також один із найтяжчих елементів покарання. Потрапляючи в нове середовище, засуджені повинні адаптуватися до нових соціальних зв'язків та взаємин, де, як відомо, існує паразитизм, пасивність, кругова порука, жорстокість, недовіра один до одного. Озлобленість, конфліктність призводять до формування у місцях позбавлення волі неформальних малих груп засуджених, які ведуть між собою боротьбу за лідерство. Соціально-психологічний клімат, який створився в установах виконання покарань під впливом його ізоляції від суспільства, виступає в деяких випадках прямою причиною злочинів, що їх скоюють засуджені. Цей стан, крім того, сприяє розвитку хвороб соматичного і психічного порядку. Існування неформальних малих соціальних груп в оточенні засуджених призводять до конкуруючих взаємин між ними, до так званого неписаного кодексу поведінки, якому повинні підкорятися

ся засудженні. Боротьба між цими групами за лідерство веде до формування настороженості, недовіри до представників адміністрації установ виконання покарань. Неформальні норми поведінки вимагають негативного ставлення до адміністрації, заборони звертатися до неї за допомогою, скаржитись їй тощо. За порушення цих норм найчастіше передбачається фізична розправа. Дослідження показують, що, як правило, більшість міжособистих конфліктів зумовлені спробами тієї чи іншої неформальної групи змусити деяких засуджених здійснювати певні дії. Так, 45 % усіх злочинів, що виступають як своєрідні санкції за порушення неформальних розпоряджень, склали найбільш тяжкі злочини (убивства, тяжкі тілесні ушкодження тощо). На перший погляд здається, що в конфлікті беруть участь лише дві особи, а фактично ініціатива в його виконанні належить неформальній групі. 25 % конфліктних ситуацій у колоніях загального і посиленого режиму виникає у засуджених, які щойно прибули до установи. Причиною цього є боротьба за лідерство, прагнення знайти більш високу позицію в неформальній структурі взаємин.

Прояви неформальних форм поведінки поширюються і на ставлення у сфері трудової зайнятості засуджених. У місцях виконання вироку досить часто відбувається нерозподіл трудового винагородження залежно від займаного становища в неформальній групі. Опитування і дослідження показали, що лідери неформальних груп мають вищу заробітну плату, хоча практично вони не виконують норм виробітку, а ведуть в основному паразитичний, петрудовий спосіб життя. Дуже часто засуджені, які мають позов за виконавчими листами і виплачують аліменти, оформлюють результати своєї праці на інших засуджених, щоб ті потім розраховалися з ними продуктами харчування і товарами першої потреби.

Як показує опитування співробітників закладів, що виконують покарання, більшість бригадирів та майстрів не вирішують цього питання і часто не вживають заходів щодо послаблення негативного впливу неформальних груп на поведінку засуджених. З метою підвищення ефективності трудового виховання і перевиховання засуджених потрібно вести боротьбу з цими неформальними групами, щоб створити неформальний соціально-психологічний клімат у середовищі засуджених. Якщо не вести боротьби з цим явищем, то це призведе до байдужого ставлення засуджених до праці, апатії, невиконання норм виробітку, а найчастіше – або до агресивного стану, або взагалі до пасивності і бездіяльності. На наш погляд, вивчення всіх цих питань надто актуальне, зважаючи на перелективне ведення залізкових днів при відбуванні покаран-

ня і скорочення у зв'язку з цим строків позбавлення волі.

На формування трудової зайнятості засуджених у місцях позбавлення волі впливають і соціально-економічні фактори, які проявляються в тому, що праця засуджених є примусовою, а процеси відбування кримінального покарання виконуються за вироком суду, тобто в порядку державного примусу. Засуджені, як зазначалося вище, не мають права вибору професії, вільно розпоряджатися своїм заробітком. Період перебування в місцях позбавлення волі не зараховується в трудовий стаж під час призначення пенсії. При тимчасовій утраті працездатності вони не користуються правом повного чи часткового отримання заробітку (окрім харчування). Для засуджених установлена норма житлової площі (в середньому 2 м² на особу). За порушення трудової дисципліни засудженим установлюється підвищена дисциплінарна відповідальність.

Усі ці питання потребують подальшого комплексного дослідження впливу позбавлення волі на особу. На превеликий жаль, поки що таких досліджень не проводилось, хоча вони потрібні при розробці економічних і правових норм, що регулюють трудову зайнятість засуджених. Вивчення цих проблем особливо актуальне сьогодні у зв'язку з переходом до ринкової економіки і зміною законодавчих норм з використання праці засуджених.

В сучасних умовах реформування економіки необхідно вдосконалювати організацію праці і зайнятості засуджених та вживати невідкладні заходи по залученню до праці осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. З метою забезпечення засудженим роботи необхідно передбачається низку заходів по забезпеченню та організації праці засуджених, де держава повинна, зокрема, робити держзамовлення по виготовленню продукції на підприємствах кримінально-виконавчої системи для державних потреб. Необхідно також дозволити укладати з підприємствами кримінально-виконавчої системи державні контракти на виготовлення і постачання продукції та передбачити розміщення виробничих об'єктів на підприємствах установ виконання покарань.

Результати дослідження та аналіз теоретичного, статистичного та фактичного матеріалу щодо ефективності зайнятості засуджених дозволять дати низку пропозицій про удосконалення господарської діяльності на підприємствах установ виконання покарань:

по-перше, потрібно вдосконалити кримінально-виконавче законодавство та реформувати пенітенціарну систему України в цілому. Для цього треба прийняти низку законів в яких були б відображені ті зміни, які відбулись в еконо-

мічному, політичному та соціальному житті суспільства. Не можна не врахувати й того, що сьогодні в місцях позбавлення волі відбуваються процеси демократизації та гуманізації, які потребують низку заходів до примусової та виховної роботи з засудженими. Потрібен диференційований підхід при визначенні порядку та умов відбування покарань: жорсткі заходи до особливо небезпечних рецидивістів, а також гуманність до тих, хто став на шлях перевиховання. Засудженому потрібно забезпечити нормальні житлові побутові та культурні умови, здійснювати соціально-корисні зв'язки із зовнішнім світом, сім'єю, родичами, відповідно до міжнародних норм забезпечувати політичні та цивільні права. В місцях позбавлення волі не повинна застосовуватися жорстокість, катування, праця, яка приносить страждання;

по-друге, в нових умовах господарювання необхідно розробити нову модель використання робочої сили засуджених, переозброїти підприємства установ виконання покарань новими машинами, верстатами, обладнанням та приладами, які відповідають вимогам науково-технічного прогресу. У сучасних умовах трансформації ринкової економіки на підприємствах установ виконання покарань скорочується обсяг виробництва, порушується ритмічність, неможливо всіх засуджених забезпечити працею. У зв'язку з цим потрібно перевести всю систему Державного департаменту України по виконанню покарань та їх підприємство на державне фінансування із бюджету та надати можливість усім підприємствам укладати угоди на використання робочої сили засуджених на підприємствах народного господарства, кооперативних, орендних, приватних, індивідуальних та малих підприємствах, у колективах, радгоспах та інших формах виробництва;

по-третє, необхідно вдосконалити матеріальну зацікавленість та стимулювати працю засуджених, для чого варто переглянути і розробити нові форми виробітку для деяких категорій засуджених де речове та грошове утримання і хар-

чування повинно залежати від ступеню участі засуджених у праці та її оплати.

У місцях позбавлення волі засуджені повинні працювати відповідно до їх фізичних здібностей, з урахуванням спеціальності, віку, статі, працездатності та стану здоров'я, що передбачено у Мінімальних стандартних правилах поводження з засудженими (ст. 71), які були прийняті на першому Конгресі Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності і поводження з правопорушниками у 1955 році записано, «що всі засуджені повинні працювати відповідно до фізичних та психічних здібностей» [5, с. 182].

У ризикових умовах держава повинна взяти на себе утримання пенітенціарних установ для чого потрібно надати підтримку установам виконання покарань у вигляді пільг з оподаткування, дозволити їм укладати контракти та угоди із суб'єктами різних форм власності, у тому числі і з іноземними фірмами. У законодавчому порядку також слід вирішити питання з працевлаштування засуджених після звільнення їх із місць позбавлення волі, для чого зобов'язати центри зайнятості населення та виконавчі органи влади займатися працевлаштуванням осіб звільнених з місць позбавлення волі.

Література

1. Конституція України. К.: Преса України, 1997. 77 с.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України. К.: Атіка, 2003. 96 с.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Юрінком, 2002. 212 с.
4. *Виправно-трудоий кодекс України: Науково-практичний коментар / Відп. ред. В. І. Шакуні.* К.: НАВСУ, Правові джерела, 2000. 307 с.
5. *Минимальные стандартные правила обращения с заключенными (1985) // Международное соглашение и рекомендации ООН в области защиты прав и борьбы с преступностью.* М., 1989. С. 71-182.
6. *Жук Л. А., Жук І. Л., Неживець О. М.* Господарське право України. К.: Кондор, 2009. 576 с.

Л. А. Жук, І. Л. Жук, Е. Н. Неживець

Хозяйственно-правовые основы организации труда осужденных в пенитенциарных учреждениях Украины.

В статье рассматривается организация и особенности труда осужденных в учреждениях исполнения наказаний, даются практические рекомендации по усовершенствованию использования труда осужденных и необходимость разработки нормативно-правовых норм по организации и использованию труда осужденных.

L. A. Zhuk, I. L. Zhuk, E. N. Negivetz

Legal basis of labor organization of arrested in penitentiary institutions of Ukraine.

The article considers the organization and some details of arrested people which are detained in special institutions. Also the article considers the practical recommendations on modernization of using the labor work of arrested people and the necessity of creation legal-normative norms on organization of labor work of arrested people.